

DE POL

bouwhistorisch onderzoek en waardering van café-boerderij 'De Pol',
Gaanderenseweg 381, Doetinchem

arcx rapportage nr 836

ARCX
monumentenzorg en cultuurhistorie

05 juni 2013

Onderzoek

arcx buro voor monumentenzorg en cultuurhistorie
Bergstraat 41 6981 DB Doesburg
telefoon 0313 650190 www.arcx.nl

Opdrachtgever

Gemeente Doetinchem

Veldwerk, foto's en tekst

Peter Boer

Centrumcoördinaten

X 219.680 Y 439.030

arcx aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

DE POL

**bouwhistorisch onderzoek en waardering van café-boerderij 'De Pol',
Gaanderenseweg 381, Doetinchem**

arcx rapportage nr 836

INHOUD

1. Inleiding	4
2. De boerderij	6
3. Bouwgeschiedenis	10
4. Waardering	18

Bijlage

INLEIDING

Momenteel wordt door de eigenaar van het gemeentelijke monument aan de Gaanderenseweg 381 in Doetinchem onderhandeld over de verkoop en herbestemming van dit object. Hierbij zal de status van gemeentelijk monument een belangrijke rol spelen. Door een brand in december 2012 is met name het bedrijfsgedeelte van deze boerderij aangetast. Met name om tijdens dit proces de nog bestaande cultuurhistorische waarden zo goed mogelijk te beschermen, bestaat er behoefte aan een cultuurhistorische waardestelling die in grote lijnen duidelijk moet maken wat bewaard en gerestaureerd dient te worden en waar ruimte is voor nieuwe invullingen.

November 2012 is door Res Nova een conditierapport met waardenprofiel van Gaanderenseweg 381 opgesteld. Deze rapportage gaat slechts oppervlakkig en onvolledig in op de historie en accentueert vooral de details van het gebouw. Arcx heeft zich daarom primair gericht op het weergeven van de grote lijnen van de bouwgeschiedenis om zo een referentie te kunnen bieden voor de waardering en de toekomstige keuzes en afwegingen. Het onderzoek heeft bestaan uit het bestuderen van de bouwgeschiedenis van de boerderij en de historische bijgebouwen op grond van zichtbare bouwdelen en bouwsporen in het in- en uitwendige van het object. Daarnaast zijn bij het Kadaster alle beschikbare

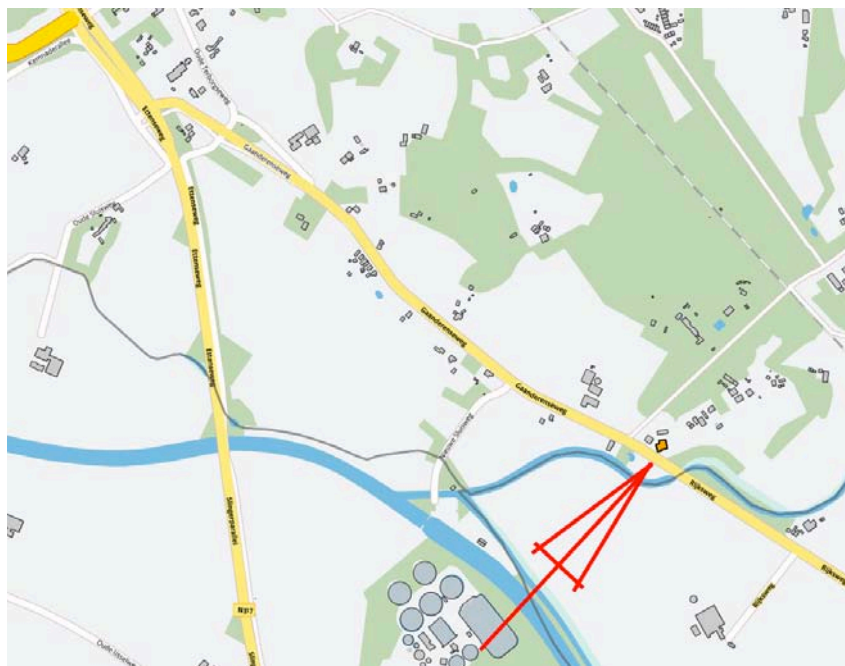
kadastrale hulpkaarten opgevraagd. Destructief onderzoek heeft niet plaatsgevonden.

Voor het onderzoek is de locatie bezocht op 3 mei 2013, daarbij zijn de nog zichtbare veranderingen en bouwsporen gedocumenteerd. Deze veranderingen zijn vervolgens gecombineerd met de opeenvolgende reeks kadastrale kaarten van het erf en herleid tot een bouwgeschiedenis op hoofdlijnen. Het accent heeft daarbij gelegen op het hoofgebouw. De vrijstaande

doorrijshuur die tevens onder de bescherming valt is slechts oppervlakkig bekeken.

situatie

Het onderzochte erf is gesitueerd in het buitengebied van Doetinchem aan de rand van Gaanderen. De boerderij ligt direct aan de Gaanderenseweg op een ruim erf. Het hoofgebouw heeft de vorm van een zogenaamd T-huis. Aan de noordzijde is een stal met aan de voorzijde een klein woongedeelte aangebouwd. Naast de boerderij staat een vrijstaande schuur en achter op het erf is een moderne orangerie gebouwd.

Ligging van 'De Pol' op de huidige kadastrale ondergrond.

Foto uit het voorjaar van 1941. De tram van Doetinchem naar Gendringen passeert 'De Pol'.

DE BOERDERIJ

Over de geschiedenis van 'De Pol' zijn niet veel concrete historische gegevens bekend. Duidelijk is wel dat het om een oude boerderij gaat die in ieder geval al op het kadastrale minuutplan van 1832 weergegeven is. De boerderij was een bekende halteplaats op het tracé van de op 1 juni 1890 geopende stoomtramlijn van Doetinchem naar Gendringen. Waarschijnlijk vanwege deze gunstige ligging werd vanaf omstreeks 1900 in het woongedeelte een café geëxploiteerd. De combinatie van boerenbedrijf en cafe is niet zo ongebruikelijk als het lijkt, het komt vaker voor dat op plaatsen waar veel bezoekers of reizigers kwamen in een boerderij als neveninkomsten een café of soms ook een herberg gevestigd was.

Desondanks is de verschijningsvorm van de onderzochte boerderij nog typisch die van een hallenhuisboerderij, zoals die in oost-Nederland op de zandgronden algemeen voorkwam.

het gebouw

De boerderij is opgebouwd uit een aantal bouwdelen; een driebeukig hoofdgebouw dat aan de voorzijde ingedeeld is als woning met aan de achterzijde het bedrijfsgebouwtje en links tegen de woning een aangebouwde schuur met aan de voorzijde een woongedeelte. Daardoor heeft de boerderij in hoofdvorm die van een zogenaamd T-huis gekregen. De recente brand heeft vooral gewoed in het bedrijfsgebouwtje. De gebintenstructuur, de kap en de achtergevel zijn daarbij geheel verwoest. In de huidige

Overzicht van het bedrijfsgebouwtje in de richting van de brandmuur.

situatie staan aan de achterzijde alleen nog de zijgevels en een deel van de achtergevel nog overeind. Er bleef aan de voorzijde één verkoold gebint geheel bewaard en van de twee gebinten daar achter staan alleen de in metselwerk ingepakte stijlen nog overeind.

Het woongedeelte heeft een dwars geplaatst zadeldak dat gedekt was met pannen. Bij de op de brand volgende asbestsanering zijn deze pannen en het dakbeschot verwijderd en afgevoerd. Woon- en bedrijfsgebouwtje zijn van elkaar gescheiden door een tot in de nok doorlopende gemetselde brandmuur.

Voorgevel van het woondeel van de aangebouwde stal.

De begane grond van de boerderij is ingedeeld met achter de voordeur een gang met links daarvan een opkamer met daar onder een kelder. Aan de rechter zijde is de caféruimte met rechts daar achter een woonvertrek. Aan de achterzijde is gedeeltelijk in de bedrijfsruimte een keuken uitgebouwd.

Op de via een vaste trap toegankelijke zolder zijn aan de rechter zijde twee slaapvertrekken ingetimmerd, het linker deel is niet ingedeeld.

Links tegen het bedrijfsgedeelte staat een aangebouwde stal met aan de voorzijde een klein woongedeelte, waarvan het dak voor de brand al niet meer aanwezig was.

Links op het erf staat een doorrijschuur die bij de brand ongeschonden bleef. De schuur heeft gemetselde buitenmuren en is voorzien van een

Linker zijgevel van het woongedeelte van de boerderij.

gebintenstructuur. In de boog boven de dubbele bedrijfsdeuren is een sluitsteen met het jaartal 1847 aangebracht. Deze schuur is verder niet onderzocht.

bouwtraditie en bedrijfsvoering

De ruimtelijke ontwikkeling van boerderijen in het oosten van ons land kan niet los gezien worden van de boeren-bedrijfsvoering in relatie tot het gebruik van het omliggende cultuurlandschap. Traditioneel voeren de boerenbedrijven op de zandgronden een gemengd bedrijf. In de vroege middeleeuwen ontstond een heidegericht landbouwsysteem, dat gekenmerkt werd door een intensiever gebruik van de heidevelden en het ontstaan van open akkercomplexen. De eerste open akkercomplexen kenden een weide-braaksysteem. Op delen van de akkers werd afwisselend ook vee geweid. Om de grond niet

Rechter deel van de voorgevel van de boerderij.

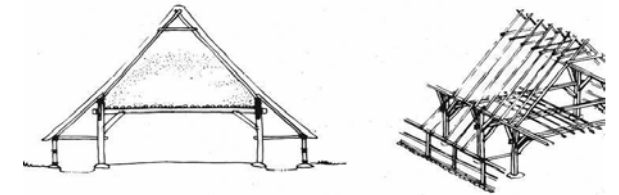
uit te putten gingen de boeren over op pluggenbemesting. Tot ver in de 18^e eeuw was de veehouderij zwak ontwikkeld en diende deze hoofdzakelijk voor de productie van stalmest. Verse melk werd alleen voor eigen gebruik geproduceerd en van de overige melkproducten was alleen boter voor langere tijd houdbaar. De stalmest werd in potstallen verzameld waar zich in de loop van het jaar een dikke laag mest opbouwde die gemengd werd met heidestrooisel. Deze natuurlijke meststof verspreide men over het bouwland dat door dit compostmengsel steeds hoger kwamen te liggen. Vanuit de nederzettingen groeide het akkerareaal aaneen tot een gezamenlijk akkerlandcomplex: een enk. Hoofdzakelijk verbouwde men rogge, afgewisseld met haver, gerst en boekweit. Het heidegericht potstalsysteem kon eeuwenlang stand houden, de omvang van de bedrijfsvoering was daarbij

Linker zijgevel van het bedrijfsgedeelte en de achtergevel van het rechter deel van de woning.

Achterzijde van de aangebouwde stal.

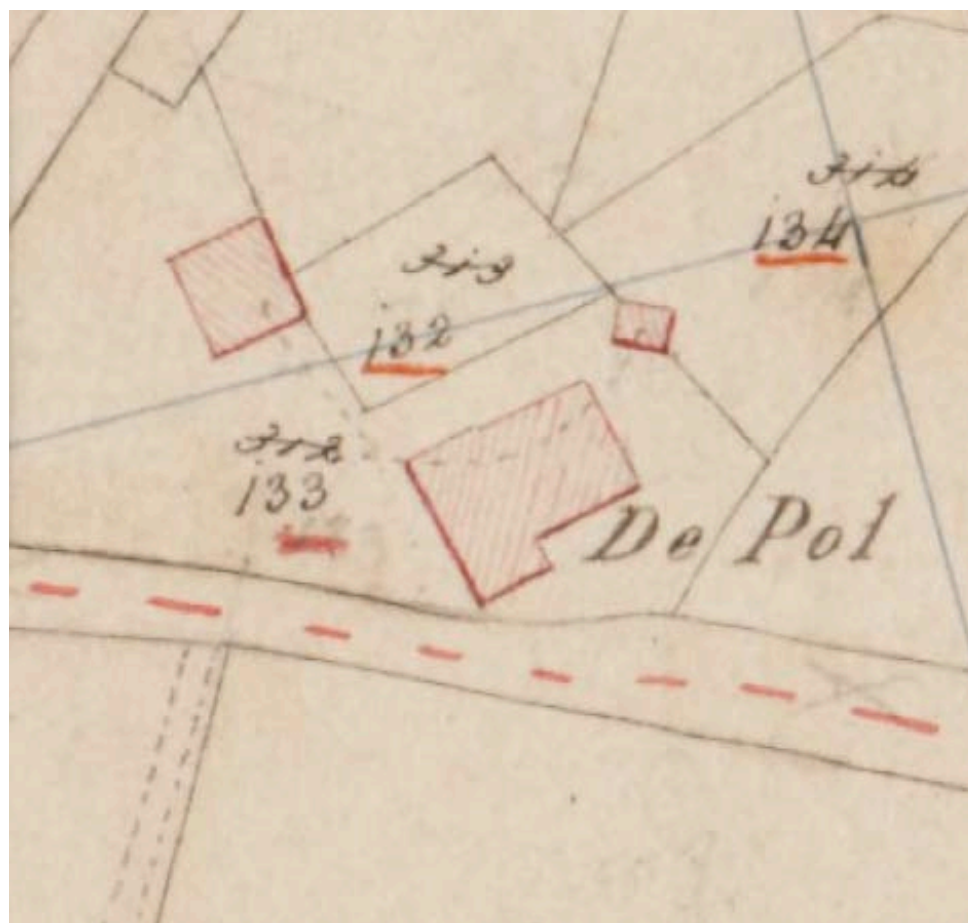

afhankelijk van de hoeveelheid mest die beschikbaar was. Tot ver in de 19^e eeuw waren de meeste landbouwbedrijven kleinschalig en voor het grootste deel zelfvoorzienend. Dit betekende dat er weinig ruimte was voor specialisatie. Deze behoudende en traditionele aanpak wordt in beschrijvingen vaak gekarakteriseerd als een achterlijke en onrendabele wijze van exploitatie. Rationeel gezien, gaven de boeren op de schrale zandgronden op een weldoordachte en op duurzaamheid gerichte wijze vorm aan hun bestaan. Hun handelen was primair gericht op continuïteit en bestaanszekerheid en zeker niet op winstmaximalisatie.

Traditioneel waren alle boerderijen in oost-Nederland en het aangrenzende Duitse grondgebied van het hallehuistype en dus driebeukig. De dragende constructie van alle

boerderijen en schuren was opgebouwd met ankerbalkgebinten. Voorbeelden van dit constructieprincipe kennen we al uit de late 15^e eeuw. Ankerbalkgebinten bestaan uit twee stijlen waartussen op ongeveer driekwart van de hoogte een balk, de 'ankerbalk' was bevestigd. De verschillende gebinten waren in de lengterichting van de boerderij met platen aan elkaar verbonden. Alle hoeken tussen stijlen, balken en platen waren verstevigd met respectievelijk korbelen en windschoren. Deze constructie maakte een zeer efficiënt gebruik van de ruimte mogelijk. Zo efficiënt dat dit constructieprincipe, dat aan het eind van de middeleeuwen algemeen gangbaar werd, tot aan de Tweede Wereldoorlog in gebruik zou blijven. Toen werd het maken van de bewerkelijke pen-en-gat verbindingen door de sterk gestegen arbeidskosten te duur.

In bijlage 1 wordt een overzicht gegeven van de samenhang tussen bouwtraditie, bedrijfsvoering, dateringscriteria en de ruimtelijke ontwikkeling van de boerderijbouw in oost-Nederland.

Uitsnede uit het kadastrale minuutplan van 1832 met daarop boerderij De Pol.

BOUWGESCHIEDENIS

De vroegste betrouwbare plattegrond waarop de onderzochte locatie is weergegeven is het kadastrale minuutplan uit 1832. Deze tekening levert voor De Pol informatie op over de oudste ruimtelijke vorm van de boerderij.

situatie in 1832

Allereerst valt op dat de aangebouwde stal aan de noordzijde dan nog niet bestaat en dat het woongedeelte aan die zijde een heel klein stukje uitgebouwd is. Uit vergelijking met de huidige situatie blijkt dat de woning al wel de huidige omvang heeft en dat dat het bedrijfs gedeelte destijds enkele meters ondieper was dan nu. De boerderij is op enig moment dus een stukje verlengd. Als laatste is op de tekening te zien dat er twee vrijstaande bijgebouwen zijn die nu verdwenen zijn.

Bij de oudste boerderijen is het gebruikelijk dat de gebinten tot in het woongedeelte doorlopen. Het eerste gebint staat dan meestal ter hoogte van de voorgevel, die oorspronkelijk als vakwerkwand uitgevoerd is. De scheiding tussen woon- en bedrijfs gedeelte ligt meestal ter hoogte van het tweede of derde gebint, al dan niet in de vorm van een gemetselde muur of houten schot. Bij het verstenen van de buitengevels en/of het verbreden van het woongedeelte wordt dit principe vaak verlaten en krijgt het voorste deel een geheel eigen draagconstructie met meestal een enkelvoudige balklaag. Bij De Pol staat het enige nog resterende gebint in het bedrijfs gedeelte op

Kapconstructie opgebouwd uit eiken daksporen.

korte afstand van de brandmuur. Mogelijk is dit een aanwijzing dat het woongedeelte oorspronkelijk een stuk ondieper was. Van die situatie bleef niets bewaard. Waarschijnlijk al in de 17^e of vroege 18^e eeuw werd het woongedeelte zijdelings uitgebreid en voorzien

van een zelfstandige kapconstructie en zoldervloer. Bij deze verandering zullen ook de gevels van het woongedeelte, inclusief de brandmuur in baksteen opgetrokken zijn. Deze kapconstructie bleef grotendeels bewaard en bestaat uit eiken daksporen met grote

telmerken die met een zaag aangebracht lijken te zijn. In het noordelijke deel ondersteunen twee eiken kromstijlgebinten de daksporen. In het zuidelijke deel ontbreken gebinten, mogelijk zijn die later bij het intimmeren van slaapvertrekken weggenomen.

Hoewel de indeling op de begane grond later nogal wijzigde, is in grote lijnen nog wel te herkennen hoe deze oorspronkelijk geweest zal zijn. In ieder geval de kelder met de opkamer zal uit deze tijd dateren. Op grond van de zware paneeldeuren, afgehangen met gehengen is het verleidelijk te veronderstellen dat de gang er ook al was. In het hoofdvertrek rechts van de gang, de heerd, stond tegen een dwarsmuur de grote schouw, het bijbehorende schoorsteenkanaal is nog aanwezig. De oorspronkelijke hangboezem heeft plaatsgemaakt voor een kleinere schouw. De heerd had zeer waarschijnlijk aan de zijde van de bedrijfsruimte twee grote bedsteden, op de plaats waar nu de zoldertrap en de verbinding met de keuken is. Het rechter zijvertrek behoort ook tot de oorspronkelijke opzet.

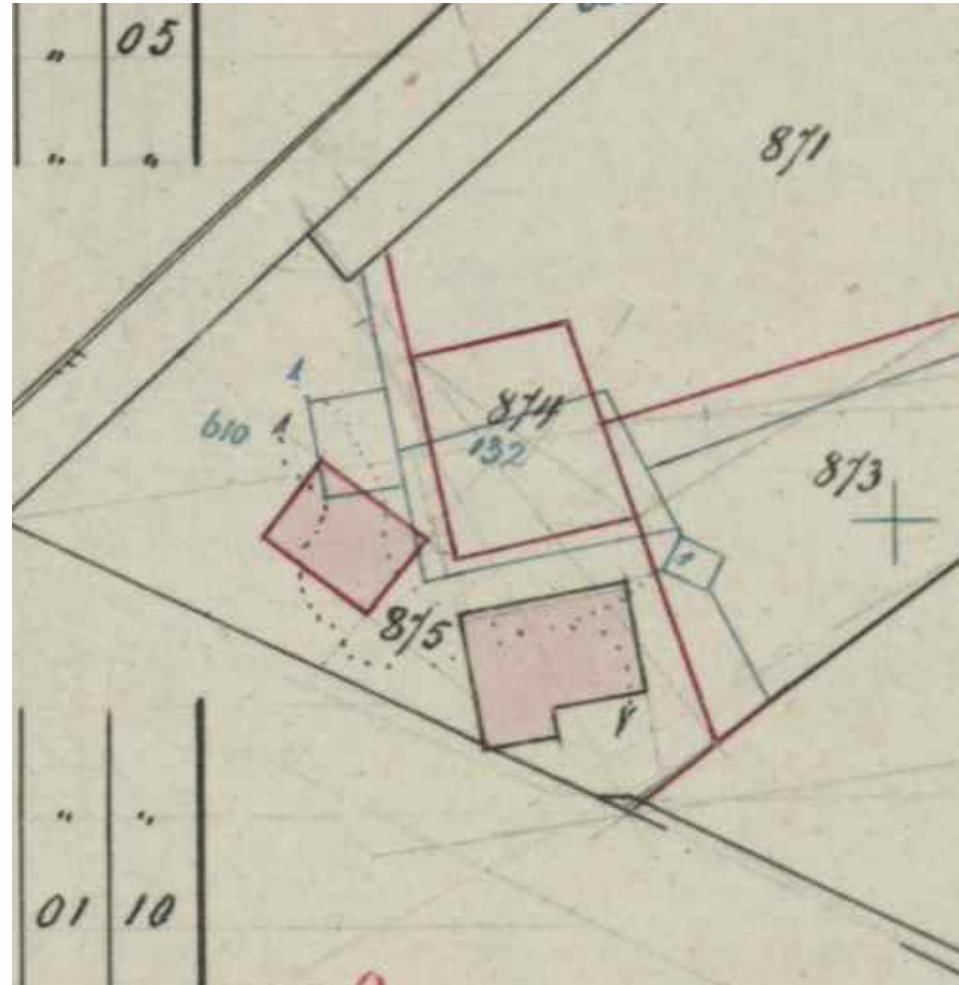
Overzicht van de gang met links de deur naar de heerd.

Deur van de heerd, afgehangen met zware duimgehangen en voorzien van een klink.

situatie in 1882

Uit 1882 dateert een kadastrale hulpkaart waaruit blijkt dat in dat jaar de grote vrijstaande doorrijschuur opgemeten is. Deze verandering staat in rood op de kaart aangegeven, bebouwing die niet veranderde - zoals het hoofdgebouw - is zwart ingetekend.

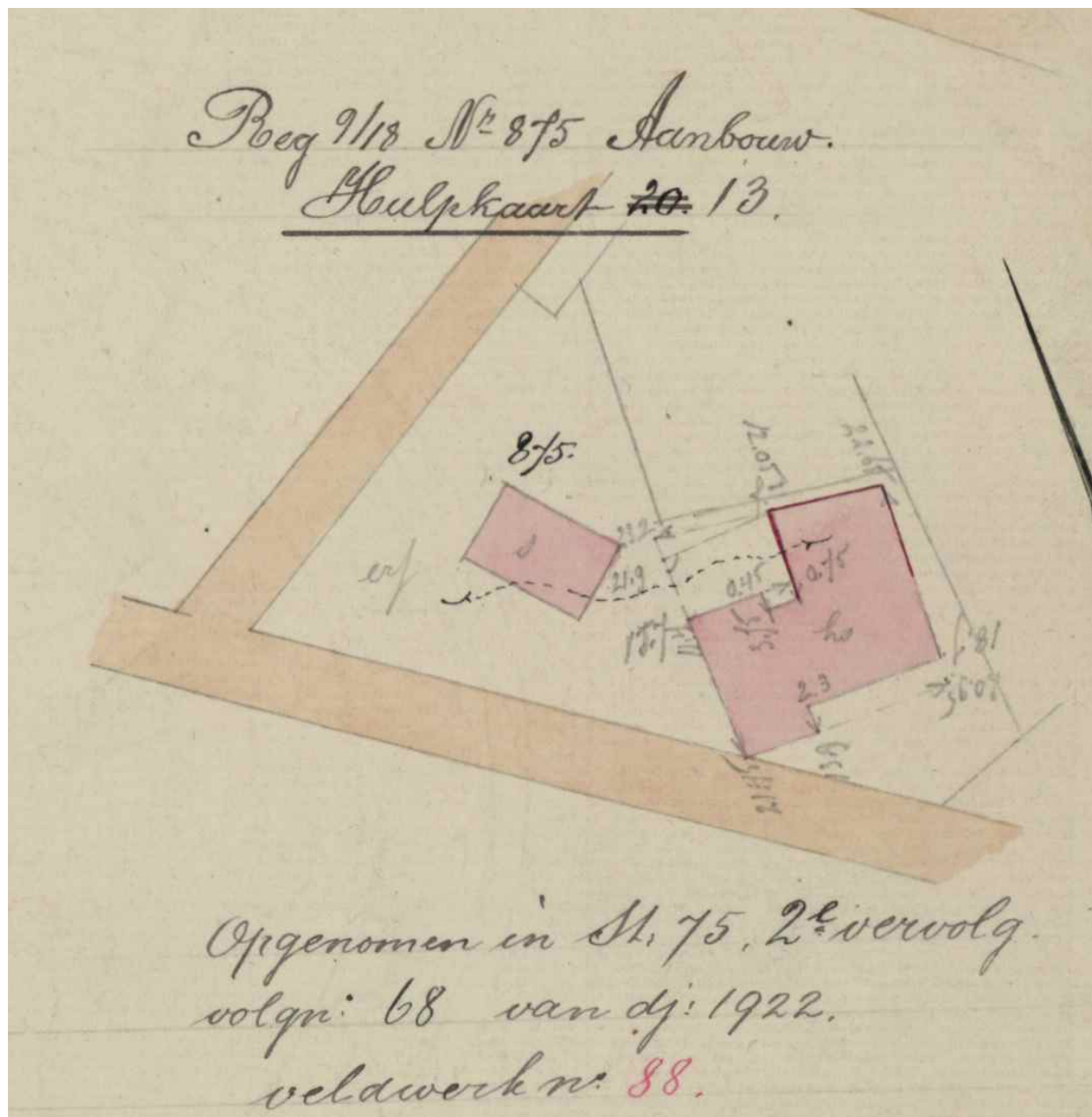

Uitsnede uit een kadastrale hulpkaart uit 1882 waarop als belangrijkste verandering de bouw van de huidige doorrijschuur staat aangegeven.

situatie in 1922

Uit 1922 bleef kadastraal veldwerk bewaard waaruit blijkt dat kort daarvoor aan de noordzijde een uitbreiding heeft plaatsgevonden. Het gaat om een brede verdiept aangelegde stal, een zogenaamde potstal. De hoofdvorm van deze stal heeft opvallende overeenkomsten met die van een zogenaamde vaaltstal of vaaltschuur. Tegelijk met de bouw van deze stal werd het bedrijfsgedeelte aan de achterzijde met enkele meters verlengd.

Bij de modernisering van de landbouw in de 19e eeuw speelden grootgrondbezitters een belangrijke rol. Dr. W.C.H. Staring (1808-1877), eigenaar van De Boekhorst bij Lochem, was één van hen. In een aantal publicaties heeft Staring zijn opvattingen over de bouw en inrichting van boerderijen vastgelegd. Hij propageerde onder andere het op goedkope en doelmatige wijze binnenshuis in een vaaltstal bereiden van mest. In zijn visie moest het melkvee onder zo hygiënisch mogelijke omstandigheden gehouden worden, door ze op te stellen in een grupstal. De mest kon achter de beesten in de greppel of grup opgevangen worden. In de directe nabijheid situeerde hij een tot 1,25 meter uitgediepte vaaltstal, zodat de mest makkelijk makkelijk afgevoerd kon worden. In de vaaltstal liepen varkens en jongvee (die niet schoon hoefden te blijven) die de uitwerpselen door aantrappen vermengen met aarde en strooisel. De vaaltstal moest voorzien worden van grote deuren zodat plaggen en strooisel makkelijk de stal in kon

worden gereden en de mest kon worden uitgereden. Een dergelijke stal zou volgens Staring tot een aanzienlijke kostenbesparing kunnen leiden en een betere kwaliteit mest opleveren, doordat deze niet kon uitloggen of verdrogen en de gier beter werd benut.

Starings denkbeelden hebben slechts in beperkte mate tot navolging geleid. Omstreeks 1900 waren er in Nederland in totaal 2.367 vaaltstallen, waarvan bijna de helft zich in Gelderland bevond. Dit lijken grote aantallen, maar het ging landelijk om amper 1,5% van het aantal toenmalige landbouwbedrijven en in Gelderland om niet veel meer dan 4% van de boerderijen. Uiteindelijk bleken de vaaltstallen geen groot succes te zijn, de kosten wogen niet op tegen de baten en door de beschikbaarheid van kunstmest nam aan het eind van de 19^e eeuw het belang van stalmest steeds meer af¹.

In 1922 is een vaaltstal dus al een uitgesproken ouderwetse voorziening. Het is echter denkbaar dat het kadaster pas (veel) later dan de bouw deze stal ingemeten heeft en dat de stal dus ouder is. Ook is het natuurlijk mogelijk dat de desbetreffende boer er mbt de bedrijfsvoering traditionele opvattingen op na hield.

Linker zijgevel van de in 1922 gebouwde (vaalt)stal.

Interieur van de (vaalt)stal met een verdiept aangelegde klinkervloer.

¹ Piet van Cruyningen, 'Zuinigheid die de wijsheid niet bedriegt' W.C.H. Staring en de rationalisering van de boerderijbouw, in: SHBO Jaarverslag 2001, De Graafschap, p 55-62.

Een andere verandering die tussen 1882 en 1922 plaatsvond is de verandering van een deel van de woning in een café. Zoals hierboven al genoemd heeft de aanleg van de stoomtramverbinding tussen Doetinchem en Gendringen waarschijnlijk in niet onbelangrijke mate bijgedragen aan deze ontwikkeling.

De bouwkundige veranderingen die hiermee gepaard gingen zijn het duidelijkst af te lezen aan de voorgevel. Het schuifvenster van de heerd is destijds vervangen door een breed dubbel schuifvenster. Ook in het interieur veranderde er het nodige. Omdat het belangrijkste vertrek, de heerd, omgevormd werd tot caféruimte, kon de familie ter plaatse geen gebruik meer maken van de bedsteden. Die werden daarom uitgebroken en ter vervanging werden op zolder twee slaapkamertjes ingetimmerd, die via een vaste trap bereikbaar werden.

In de caféruimte kwam een nieuwe schouw en de vloer van de gang en het café werd afgewerkt met decoratieve cementtegels. De wanden van de gang kregen een decoratie in de vorm van een sjabloonschildering.

veranderingen van de bedrijfsruimte

Uit de hoogte van het nog resterende ankerbalkgebint en de aftekeningen van de verschillende daklijnen tegen de bouwmuur, valt af te leiden dat het dak en de zijgevels van het bedrijfsdeel op enig moment een stukje verhoogd moeten zijn. Deze verhoging wordt bij historische boerderijen vaker aangetroffen

en heeft dan meestal te maken met de verandering van een potstal naar een grupstal. Bij een postal staat het melkvee verdiept, bij een grupstal is er door een vaste hogere opstelling meer ruimte nodig. In het geval van De Pol heeft deze verandering waarschijnlijk

kort na 1945 plaatsgevonden. Er zijn stalvensters van schokbeton toegepast die in de jaren na de Tweede Wereldoorlog populair werden.

Linker zijgevel van het bedrijfsgedeelte, verlengd in het begin van de vorige eeuw en verhoogd na 1945.

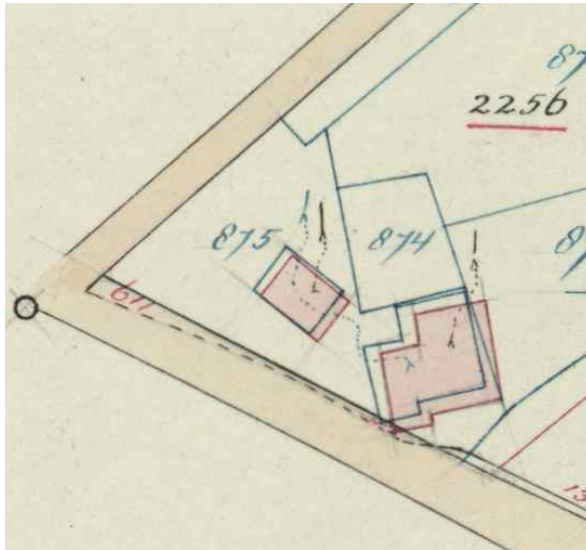
Brandmuur met daarop met een gele lijn het oorspronkelijke verloop van de daklijn ingetekend.

situatie in 1941

Blijkens een kadastrale hulpkaart uit 1941 werd kort daarvoor de vaaltstal uitgebreid met een klein woongedeelte, mogelijk om een nog inwonende ouder te huisvesten of ter compensatie van de ruimte die voor de caféfunctie nodig was. Kort daarna dateert de invulling van het vertrek rechts op de begane grond met een flagstone-schouw met inbouw wandmeubel.

Voorgevel van het kort voor 1941 tegen de vaaltstal aangebouwde woongedeelte.

Kadastrale hulpkaart uit 1941 met daarop de boerderij in zijn huidige omvang.

Interieur van het meest rechtse vertrek op de begane grond met een schouw en wandmeubel uit de jaren '50 van de vorige eeuw.

WAARDERING

Het onderzoek heeft in grote lijnen de ruimtelijke ontwikkeling van De Pol aan de Gaanderenseweg 381 in Doetinchem in beeld kunnen brengen. De boerderij heeft een 17^e of 18^e eeuwse oorsprong en werd in de 19^e en 20^e eeuw een aantal malen verbouwd en uitgebreid.

Het complex ligt op een ruim erf, dat nog een agrarisch karakter heeft en waarop ook een doorrijshuur staat.

De hoofdvorm van de boerderij, een driebeukig hallehuis met een dwars daarop geplaatst woongedeelte, is karakteristiek voor de lokale bouwtraditie en vormt daarmee een tastbare verwijzing naar het agrarische karakter van dit deel van het buitengebied.

In de gevels en de daken van de boerderij weerspiegelen de verschillende functies die in het gebouw ondergebracht waren. Niet alleen het verschil tussen wonen en werken, ook het specifieke gebruik van de verschillende ruimten - waar onder een café - is nog goed afleesbaar. De gevels van het woongedeelte hebben nog de authentieke indeling die aan deze zijde zorgt voor een representatieve presentatie. De opbouw en indeling van de zijgevels van de bedrijfsgedeelten volgt grotendeels wat gebruikelijk is in deze streken.

De ruimtelijke indeling van het woongedeelte is aan de voorzijde nog authentiek en heeft een heldere structuur met een brede heerd met een

Vloer van de caféruimte, uitgevoerd in gekleurde cementtegels met een geometrisch patroon.

gang achter de voordeur, een kelder en een opkamer. Mede door latere modernisering zijn de daarachter liggende ruimten wat minder overzichtelijk.

De indeling van de zolder is niet van historische waarde. Van de constructieve opzet zijn de

zolderbalklaagen en de daksporen van grote monumentale waarde.

Het bedrijfsgedeelte is door de recente brand vrijwel geheel verloren gegaan. Van de constructieve opzet bleven slechts één compleet gebint en enkele onderreinden van stijlen bewaard. De zijgevels staan nog wel overeind en deze bevatten de belangrijke bouwsporen van de verschillende modernisering en uitbreidingen van dit bouwdeel.

Ook de kap- en vloerconstructie van de voormalige vaaltschuur met aangebouwd woongedeelte is grotendeels niet meer aanwezig. Daardoor is veel van de monumentale waarde van dit deel verloren gegaan.

De waardering is verder uitgewerkt in onderstaande deelwaardestellingen:

algemeen historische waarden

De gebouwen zijn van algemeen historisch belang vanwege de directe relatie van café De Pol met de exploitatie van de stoomtramlijn Doetinchem - Gendringen .

ensemblewaarden

Boerderij, vaaltstal, schuur en het bijbehorende erf vormen tezamen een gaaf ensemble dat representatief is voor de agrarische bedrijfsvoering en ruimtelijke ontwikkeling van de te onderscheiden gebouwen vanaf de 18^e eeuw.

architectuurhistorische en bouwhistorische waarden

Het woongedeelte van de boerderij en de doorrijshuur zijn van grote architectuurhistorische waarde vanwege het gaaf bewaard gebleven exterieur. Van deze bouwdelen is de bouwhistorische ontwikkeling nog goed af te lezen aan de constructieve opbouw, het exterieur en de bewaard gebleven interieuronderdelen.

aanbevelingen

Bij een eventuele herbestemming is het gewenst dat op verantwoorde wijze omgegaan wordt met de aanwezige cultuurhistorische waarden. Wat betreft het café-woongedeelte , dat door de recente brand vrijwel niet geleden heeft, ligt het voor de hand om daarbij in te zetten op consolidatie en restauratie van de bestaande situatie. Voor het bedrijfsgedeelte en de vaaltstal ligt dit anders. Behoudens rudimentaire onderdelen bleef hier van de historische context erg weinig bewaard. Met reconstructie van het oorspronkelijke volume kan op tastbare wijze invulling gegeven worden aan het functionele en hiërarchische onderscheid tussen 'voor' en 'achter'. Omdat concrete materiële aanknopingspunten daarvoor ontbreken, zal een historiserend ontwerp naar verwachting tot onbevredigende resultaten leiden.

De ontstane situatie biedt daarentegen volop kansen voor een eigentijdse invulling, die waar mogelijk inspiratie ontleend aan de nog resterende bouwsporen. Dit vereist wel een

bouwplan dat met grote inventiviteit en creativiteit de verschillende onderdelen kan transformeren naar een nieuwe functionaliteit. Daarbij is van belang dat het onderscheid tussen het woon- en cafégedeelte aan de voorzijde, en de bedrijfsruimte aan de achterzijde herkenbaar en beleefbaar blijft en waar mogelijk nog versterkt zal worden.

BIJLAGE 1 bouwtraditie, bedrijfsvoering, dateringscriteria en ruimtelijke ontwikkeling van de boerderijbouw in oost-Nederland.

Vanaf de late dertiende eeuw werden de lage gronden op grote schaal ontgonnen. Natte broekgronden langs de natuurlijke waterlopen leverden bruikbare wei- en hooilanden op en moerasbossen veranderden door ontginning in vochtige weiden. Hierdoor kon de veestapel verder groeien waardoor de hoeveelheid mest ook toenam. Als gevolg van het plaggensteken, begrazing en houtkap veranderden de heidegebieden met name op de Veluwe in grote zandverstuivingen. De boeren die van de onverdeelde woeste gronden gebruik maakten verenigden zich in Markegenootschappen. De Marke beheerde het land en hield toezicht op ongeoorloofd gebruik.

In 1809 trad een wet in werking die maatregelen aankondigde ter ontginning van de woeste gronden en richtlijnen gaf voor de Markeverdelingen. De Markeverdeling en in het kielzog hiervan de ontginning van woeste grond, kwam traag op gang. Pas met de introductie van de kunstmest werden de laatste gronden verdeeld. Voortaan konden ook buiten de traditionele enk gronden als akker gebruikt worden. Schapen houden voor de mest was vanaf dat moment niet meer nodig en de heidevelden verloren hun functie als grondstof voor heidestrooisel. Hiermee verloren de Marken hun functie en konden nog resterende woeste gronden verdeeld of verkocht worden.

Pas in de loop van de 19de eeuw wordt de veehouderij van grotere betekenis en met de invoering van kunstmest en een betere waterhuishouding kunnen aan het eind van de 19de eeuw de bedrijven aanmerkelijk groeien. In de jaren na 1878 kelderden de graanprijzen in Europa, als gevolg van de import van goedkoop Amerikaans graan. Omdat de vraag naar vlees en zuivelproducten toenam, was het voor de boeren op de Nederlandse zandgronden dus aantrekkelijk om goedkoop graan te voeren aan het vee en het vlees en de melk daarvan voor een goede prijs te verkopen. Deze ontwikkeling had tot gevolg dat aan het begin van de 20ste eeuw in de Graafschap de veehouderij de boventoon ging voeren. Er werd niet alleen melkvee gehouden, ook de fokkerij en de vetmesterij van varkens vormde een belangrijk aandeel in de productie. De belangrijkste functies van het boerenleven; wonen, veestalling, opslag van de oogst en werkruimte waren in de boerderij ondergebracht. Daarnaast waren op het erf diverse bijgebouwen te vinden waar onder roedenbergen, schuren, een bakhuis en later ook varkens- en kippenschuren. Traditioneel waren alle boerderijen in Oost-Nederland en het aangrenzende Duitse grondgebied van het hallehuistype en dus driebeukig. De dragende constructie van alle boerderijen en schuren was opgebouwd met ankerbalkgebinten.

Als gevolg van specialisatie, mechanisatie en schaalvergroting veranderd de agrarische bedrijfsvoering in de loop van de vorige eeuw ingrijpend. Protectionistische maatregelen na

de beurskrach van 1929 leidden tot grote schade aan de Nederlandse export. De regering greep daarop in met de Landbouwcrisiswet met als instrument dwang op productie in combinatie met exportsubsidies. Dit leidde in korte tijd tot een gecontroleerde levering van landbouwproducten tegen een gegarandeerde prijs. Landbouworganisaties kregen steeds meer invloed op het regeringsbeleid en in de politieke partijen. Na 1945 bleef de overheid zich met de landbouw bemoeien met als doel een redelijk inkomen voor boeren en de bevordering van de export. De EEG streefde voor haar interne markt hetzelfde na door middel van prijsgaranties en exportsubsidies. De toenemende welvaart leidde tot een veranderend voedselpatroon met meer vraag naar dierlijke eiwitten. De stijgende kosten van de bedrijfsvoering konden de boeren alleen compenseren door besparingen op arbeid door vergaande mechanisatie. Na 1970 stagneerde de groei ten gevolge van sterk stijgende grondstoffenprijzen en een toenemende zorg om het leefmilieu. Per bedrijf konden de opbrengsten dankzij gewasveredeling en veredeling van vee nog wel stijgen. Samen met gegarandeerde prijzen leidde dit tot grote overschotten, waardoor de EEG zich gedwongen zag tot quotering over te gaan.

Door het gebruik van ankerbalkgebinten ontstond tussen de gebintstijlen een centrale ruimte, de deel, met aan weerszijden ruimten waar in de winter het vee in potstallen gestald kon worden en waar ruimte was voor

varkenshokken en paardenstallen. De deel was geschikt als wagenstalling en om te dorsen, terwijl boven de relatief laag liggende ankerbalk een ruime opslag voor hooi of ongedorst graan ontstond. Ook de ruimten boven de stallen, de hilden, werden voor opslag gebruikt. De oudste gebintconstructies waren van eikenhout, een materiaal dat op het platteland langer in gebruik bleef dan voor de woonhuizen in de stad. Later werd hoofdzakelijk grenenhout of een combinatie van beide houtsoorten toegepast.

Voor het aflezen van de bouwgeschiedenis van veel boerderijen in ons land zijn twee ontwikkelingen van groot belang geweest: het verstenen van de wanden en het vergroten van de boerderij.

Het woongedeelte van de boerderij werd gedomineerd door een centrale woonruimte, de heerd, waar tevens het enige haardvuur brandde onder een grote schouw met hangboezem. In deze ruimte werd tevens gekookt en geslapen, meestal in bedsteden. In de smallere zijbeuken troffen we een klein vertrek en/of een kelder met daar boven een opkamer aan.

De gevels waren aanvankelijk uitgevoerd in vakwerk, dat in de loop van de 18de eeuw verdrongen werd door baksteen. De hoge en tot vlak boven het maaiveld doorlopende dakvlakken zijn gedekt met riet. Het achtererf functioneerde oorspronkelijk als het verlengstuk van het bedrijf. Hier staan

schuren en roedebergen. De voorzijde van het erf is traditioneel ingericht als sier- en moestuin, met in de directe nabijheid een put of waterpomp en een bakhuis.

In de 19de eeuw veranderde er nog niet veel in de boerderijbouw. Het traditionele driebeukige hallehuis bleef dominant en werd slechts op ondergeschikte onderdelen aangepast. De buitengevels werden geheel in metselwerk opgetrokken, vanaf ongeveer 1860 met machinaal vervaardigde bakstenen. De daken werden gedekt met keramische dakpannen. De vormgeving van de vensters in de voorgevel volgde met enige tijdvertraging de opeenvolgende bouwstijlen. Voor daglicht in de stallen paste men geprefabriceerde gietijzeren vensters toe. Varkens bracht men onder in op het erf vrijstaande bakstenen schuren. Aan het begin van de vorige eeuw begon door wetenschappelijk onderzoek het besef door te dringen dat met name de efficiëntie en de hygiëne in de boerenbedrijfsvoering ver te zoeken was en dat hier aanzienlijke verbeteringen te bereiken waren². De belangrijkste verbetering was de introductie van de grupstal, waardoor de koeien niet langer op hun eigen mest stonden. In constructief opzicht verliet men de bouwwijze met traditionele gebinten, in het bedrijfs gedeelte verhoogde men de zijmuren en kwam er een vlakke zoldervloer. Houten spanten ondersteunden de hoge kap. In het

woongedeelte nam het wooncomfort toe door de keuken af te scheiden en op de zolder slaapvertrekken te realiseren. De vormgeving van het exterieur bleef sober en volgde de baksteenarchitectuur zoals die in het interbellum gebruikelijk was. Wat betreft de hoofdvorm hechtte men groot belang aan een streekeigen bebouwingstype, dat zich voegde naar de in de streek gebruikelijke bouwtradities.

Door specialisatie en intensivering van de veehouderij vond na 1945 een enorme schaalvergroting in de bedrijfsvoering plaats. Kostenbesparingen door efficiënter werken was de doelstelling en om het hoofd boven water te houden moesten boeren hun bedrijf moderniseren en verder uitbreiden. Dit leidde tot agro-industriele complexen met aparte woningen en steeds grotere stallen en loodsen en erven. De verschijningsvorm daarvan is direct afgeleid van het productieproces en wordt niet langer bepaald door streekgebonden tradities.

De oudste boerderijen waren nog niet in baksteen uitgevoerd maar hadden wanden van vlechtwerk. Illustratief hiervoor zijn de drie boerderijen die het Kapittel van Lebuïnus uit Deventer in de directe omgeving van de stad nieuw liet bouwen in respectievelijk 1602 en 1603. Uit de rekeningen van deze boerderijen die bewaard bleven blijkt dat deze nog geheel in vlechtwerk waren uitgevoerd. In de

² Piet van Cruyningen, Ein Erneuerer in Gewissensnot, in: Elpers-Klueting-Spohn (Hrsg.) Landwirtschaftliches bauen im Nordwesten zwischen 1920 und 1950, Aschendorf, Münster 2009.

Achtergevel van een oude boerderij met een traditioneel ingericht erf. De achtergevel is nog uitgevoerd in vakwerk dat met metselwerk gevuld is. De topgevel heeft verticaal beschoot.

bouwhistorische praktijk vinden we hiervan meestal nauwelijks iets terug. Nu is dit niet zo verwonderlijk als we beseffen dat de aanwezigheid van vlechtwerk moeilijk is aan te tonen. Immers, het houten stijl- en regelwerk van de vakwerk wanden werd bij verstening in zijn geheel verwijderd.

De topgevels aan de voor- en achterzijde van de boerderij waren niet ingevuld met vakwerk, maar afgedekt met verticaal aangebrachte planken. Ook na de verstening van de gevels werd deze afwerking vaak gehandhaafd.

De oudste opzet van gebinten is vaak lastig te dateren. Uit de geschetste ontwikkeling in Oost-Nederland kan een aantal criteria ontleend worden die mogelijk houvast bieden. In de eerste plaats het gebruikte materiaal. De oudste gebinten werden vrijwel zonder uitzondering van eikenhout getimmerd.

Constructies in grenen- of populierenhout zijn vrijwel altijd jonger, hoewel het gebruik van deze houtsoorten zeker in de 17de eeuw al voor kan komen. De redentie kan niet worden omgedraaid. Eikenhout werd tot laat in de 19de eeuw verwerkt zoals uit gedateerde voorbeelden blijkt. Bouwhout kon tot in de 17de eeuw vaak in de omgeving gekapt worden. Daarna werd goed eikenhout schaarser, en moest men noodgedwongen overstappen op andere houtsoorten.

Een tweede daterings-criterium is de aard van de gebruikte telmerken. In de late middeleeuwen werden zonder uitzondering gesneden telmerken toegepast. Jongere telmerken werden gehakt. Waar voor boerderijen de grens in de tijd gelegd moet worden, is in de vakwereld nog een punt van discussie. Niet uit te sluiten valt dat gesneden telmerken nog zeker tot 1700 werden toegepast. Maar uit elders aangetroffen telmerken en de waarschijnlijke datering van deze boerderijen blijkt dat gehakte merken voor 1700 niet ongebruikelijk waren.

Een derde dateringscriterium vormt de omvang van de draagconstructie met ankerbalkgebinten. In jongere boerderijen staan deze alleen in het bedrijfsdeel, achter de brandmuur. Het woongedeelte kent een heel eigen constructie, meestal met een enkelvoudige balklaag die in dragende muren is opgelegd. Daar waar dus de gebinten ook in het

woongedeelte staan of stonden lijken we met een oudere boerderij te maken te hebben.

Daarnaast verstoren latere ontwikkelingen vaak het beeld. De verstening van een boerderij door het metselen van bakstenen wanden op de plaats van de oude vakwerk wanden wekt vaak de indruk dat we met een jongere boerderij van doen hebben dan feitelijk het geval is. Van de tweede ontwikkeling, het vergroten van de boerderij, zijn veel voorbeelden te vinden. Bij onderzoek van historische boerderijen blijkt het vaak eerder regel te zijn dan uitzondering dat de boerderij in de loop van zijn bestaan werd vergroot.

Het bedrijfs gedeelte kon het eenvoudigst worden vergroot door aan de achterzijde één of meer gebinten bij te plaatsen als men behoefte kreeg aan bijvoorbeeld meer stalruimte. Soms zelfs wel tweemaal. Veel boerderijen in het oostelijk deel van de Achterhoek en langs de IJssel waren oorspronkelijk uitgevoerd met een 'onderschoer', het middendeel van de achtergevel sprong in en de deeldeuren, de 'baander', waren naar binnen verplaatst tot ruim onder de rieten kap. De oudste kadastrakaarten uit rond 1830 laten bijvoorbeeld zien, dat veel boerderijen toen een onderschoer hadden. Door het inspringende deel buiten de baander laat zich dit goed op de kaart herkennen. Hierdoor ontstond buiten de deuren dus nog een ruimte waar bijvoorbeeld gereedschap droog kon worden neergezet. Een laatste mogelijkheid meer ruimte in de stallen te creëren werd vooral de afgelopen decennia toegepast: het afzagen van de houten

gebintstijlen om ze te vervangen door stalen profielen op dezelfde plaats of een nieuwe stalen constructie op de deel. Soms gebeurde dit omdat de stijlen aan de onderzijde waren aangetast maar meestal voor meer stalruimte. 'dat scheelt toch al gauw twee of drie koebeesten' aldus een boer.

Voor het vergroten van het woonhuis bestonden meer mogelijkheden. Oorspronkelijk speelde het leven van het boerengezin, vooral in de winter, zich af rond het open vuur, later de haard. Alleen de bedsteden en bijvoorbeeld een kamertje waar een weefgetouw stond, als naast het boerenbedrijf nog wat werd bijverdiend met huisnijverheid, waren van de grote ruimte afgescheiden. In de loop van de tijd ontstond steeds meer behoefte om de verschillende functies van het wonen in aparte ruimten onder te brengen. Er kwamen slaapkamers, een (woon)keuken, een 'mooie kamer', een representatieve gang, etc.

Een veel toegepaste oplossing was het optillen van de dakvoet boven de zijmuur van de woning, waardoor het mogelijk werd hier vensters in aan te brengen. Op de plaats van een bedstede kon dan bijvoorbeeld een slaapkamertje worden gemaakt.

Analoog aan de ontwikkeling aan de achterzijde, kon men ook aan de voorzijde een gebint bij plaatsen. Daarnaast konden er ook ruimten met een woonfunctie in de voormalige stallen worden gebouwd zoals aparte slaapkamers of een spoelkeuken. En als de schuur dicht bij de boerderij stond, of er zelfs tegenaan gebouwd was, was het ook mogelijk

ruimte van de schuur bij het woonhuis te betrekken.

De meest gebruikelijke oplossing was echter het zijdelings uitbouwen van het woonhuis, waardoor een krukhuis (L-huis) of T-huis ontstond, soms nog onder de opgetilde dakvoet, meestal met een eigen dwars geplaatst schilddak. Soms werden twee woningen in het vergrootte woonhuis ondergebracht. Als het bedrijf door de oudste zoon werd overgenomen konden zijn ouders op de boerderij blijven wonen.